

ТМ	Г. XXXIV	Бр. 1	Стр. 197-212	Ниш	јануар - март	2010.
----	----------	-------	--------------	-----	---------------	-------

UDK 271.22(497.11):316.7(497.11)](091)

Прегледни чланак

Примљено: 28.11.2009.

Весна Трифуновић

Педагошки факултет

Јагодина

ПРАВОСЛАВЉЕ И СРПСКО ДРУШТВО

Резиме

У раду се полази од концептуалног схватање религије као чиниоца друштвеног развоја и чиниоца социјалне и културне кохезије. Рад *Православље и српско друштво* трага за местом православља у култури српског друштва: истражује се утицај православља на формирање обрасца културе; посебно се истражује утицај православља на процес формирања идентитета у српском друштву, односно дескрипција, препознавање и објашњење садржаја и друштвених последица њихове међузависности.

У циљу сагледавања утицаја православља на српско друштво посебно се истражује: (а) однос између православне цркве и српске државе у средњем веку, (б) однос између православља и националног живота Срба, (в) духовни и културни значај Српске православне цркве у српској држави у средњем веку.

Кључне речи: православље, црква, вредности, идентитет, друштвени развој

УВОД

Размештени на простору југоисточне Европе или како је данас популарно рећи, на просторима западног Балкана, који је историјским усудом морао да припада неком од универзалистичких царстава (Р. Самарцић, 1994), Срби су, трајни темељ сопственог опстанка, у непрестаном низу наметнутих преображаја, тражили у традицији. Непрестано притиснути страхом за очување виталног народног језгра, угрожаваног непријатељствима разних господара, али, ипак, сећајући се старе славе и повластица, Срби су насилно прекидани процес свога унутрашњег сазревања као народа, покушали да сачувају одбраном културног идентитета, негујући православље, као део свеукупне духовности. Нарочити

систем вредности, који чине православни поглед на свет, успостављен је упоредо са стварањем немањићке државе¹.

Несумњиво је да култура као облик друштвене свести траје колико и повест људског друштва, као и да инструментализација појединих њених функција омогућава успостављање друштвене творевине попут државе. Занемарујући нелагодности културе², могуће је “сматрати да од искона постоји исторична и сложена интеракција култура-држава” (Илић, 1995: 216), као и интеракција религија-култура-држава, посебно тамо где су присутне историјске религије.

ПРАВОСЛАВЉЕ

Термин православље је превод грчке речи, која је сложена из две речи: (а) прве, која носи значење правилно, тачно и (б) друге, која носи значење мислим, држим, сматрам, верујем, те се може рећи да православље значи правомислије, правоверје. Насупрот православљу (ортодоксији) стоји хетеродоксија (или инословље, иномислије, иноверје), која носи значење друкчије иначе мислим, верујем. Православна црква у православној догматици излаже и тумачи богооткривене догмате: „Догмати су богооткривене вечне истине вере, које се садрже у светом Откривењу, а чува их, објашњава и саопштава Црква као божанска, животворна и неизменљива правила спасења” (Јустин, 1932: 15). Разматрајући употребу православља, као појма и садржаја, епископ И. Буловић истиче да се често употребљава у конфесионалном смислу, када се посматра као једна од постојећих, бројних конфесија или у идеолошком смислу, као једносмерно и једнодимензионално приказивање догмата. Православље (ортодоксија) значи исправно мишљење или правилно веровање, али теолози сматрају да је тај вишеслојни појам много бога-

¹ „Од када је Стеван Немања постао самостални владар и учврстио основе своје државе па све до смрти цара Уроша (у децембру 1371) судбина српске цркве непосредно је била везана са судбином српске немањићке државе. Упоредо су се уздизале до врхунца своје моћи и упоредо се гасиле када је српска држава почела да пропада под снажним надирањем Турака. За Српску цркву је остало карактеристично да је не само надживела српску средњовековну државу, него је примила њену националну идеју и одржала је будном све до васкрса нове српске државе почетком 19 века” (Ђ: Слијепчевић /1991/: *Историја српске православне цркве, Књ.1*, БИГЗ, Београд, стр. 188).

² „Могли бисмо, можда, почети објашњењем да се културални елеменат појављује у тренутку првог покушаја да се уреди друштвени односи... Моћ заједнице се сада поставља као 'право' насупрот моћи појединца, која се осуђује као груба сила. Замена моћи појединца заједницом представља одлучан корак за културу. Суштина лежи у могућности задовољења чланова заједнице. Појединац није познавао такве оgrade. Следећи захтев културе је, стога, правда, то ће рећи, осигурање да једном створени поредак неће поново бити скршен у корист појединца” (С. Фројд /1988/: *Нелагодност у култури*, Рад, Београд, стр. 33).

тији од појма мишљења и веровања: „Он собом обухвата, аутоматски и паралелно, и живот, дакле ортодоксију као ортопраксију, праву веру као право делање. Али обухвата, пре свега, богослужење и живот молитве у Цркви, са врхунцем у светој литургији. Зато је то у исто време право веровање и правилно слављење Бога у Тројници објављенога, откривенога и прослављенога“. Употребом термина православље долази се до пуноће када се њиме обележава „не вера као уверење, као збир постулата или аксиоматских истина које усвајамо, исповедамо и проповедамо, него вера као живот, као пуноћа искуства, као свеукупност благодатних датости у Цркви, а то све обухвата појам католицитета или саборности. Под њим не подразумевамо толико квантитативну универзалност колико унутрашњу, квалитативну свеукупност и свеобухватност стварности нове твари у Христу, новог, обновљеног бића света. Зато је у самом срцу или средишту Православља, црквености и саборности Личност Христа као Богочовека“ (Буловић, 1993: 10). На питање „Шта је Православље?“, почивши отац Јустин Поповић одговара: „Богочовек Христос!... Богочовечанство је једина категорија у којој се крећу и збивају све манифестације Православља. Бог је у свему на првом месту, човек на другом. Бог води – човек је вођен. Бог ради – човек сарађује... И управо то осећање свејединства, јединства вере, живота, сазнања, свеукупног бића, сачињава суштину православне црквености“. Да православље јесте у својој бити Црква (кућа Божја, дом Божји) истиче и Д. Калезић: „Црква је скуп, збор, сабор, заједница... Али то није обична међуљудска заједница, него заједница људи сједињених једном вјером и једним благодатним тајнама у Господу Исусу Христу. Зато су људи у корпусу Цркве заиста браћа, али не у крвном и племенском смислу, него браћа у једноме вишем и благодатном смислу. То нијесу браћа по крви и тијелу, речено језиком библијског симболизма, него су то браћа која су срођена у духу и стварности са Христом Спаситељем непосредно, и међусобно кроз њега и преко њега – у њему“ (Калезић, 1993: 70). Управо под утицајем православне догматике и византијске културе српски народ је успео да изгради своју посебну националну свест и српско православље у форми светосавља, који су му пружали темељне вредности и били фундаментални чинилац генезе и постојања српске државе.

Када се говори о светосављу увек постоји могућност идеолошке употребе овог термина, као и могућност инфилтрирања небогочовечанских, неправославних, нејеванђелских елемената у његовом тумачењу. Зато је, према И. Буловићу, неопходно да се стално подсећа на језгровиту и ненадмашну дефиницију светосавља, коју је дао отац Јустин: „Светосавље јесте Православље!“, али православље „српског стила и искуства“, што значи православље оваплоћено у историји и у искуству једног конкретног народа, српског народа (Буловић, 1993: 12), дакле, ништа светосавско не постоји ако није богочовечанско, ако није Христово и православно.

ПРАВОСЛАВЉЕ И СРПСКО ДРУШТВО

Истицање Срба и њихове народносне свести на историјској позорници неодвојиво је повезано са прихватањем хришћанства и то православља, што захтева сагледавање: (а) односа између православне цркве и српске државе у средњем веку, (б) односа између православља и националног живота Срба, (в) духовног и културног значаја Српске православне цркве у српској држави у средњем веку.

Процес преласка Срба у хришћанство дешавао се у време када су православна и католичка црква сачињавале, формално, целину, али су стварне разлике већ биле толике да се могло говорити о супротстављености између западног хришћанског света и источног хришћанског света и различитом политичком и духовном утицају који су остваривали, с једне стране, католицизам и Рим, а са друге, православље и Византија. Обе стране настојале су да остваре сопствену словенску политику на ужем српском простору, што је одредило тадашњи и потоњи српски историјски положај као премосницу између истока и запада. Формирање српске средњовековне државе омогућило је очување и јачање народносне свести, а у тој народној заједници постојану улогу чувара имали су православље и Српска православна црква.

Можда је визија *моста* између Истока и Запада, онај непоновљив траг Божије замисли, коју према А. Солжењицину има сваки, па и онај најмањи народ. Српску историјску прошлост је умногоме определио географски положај *раскрснице* и *границе* и усуд служења интересима Источног и Западног римског царства. „Служење другима” проузроковало је појаву стално присутног политичког колебања и немогућност успостављања јасно одређеног и чврстог савезништва; овај специфичан синдром, који се изражава, како у стално присутној недоумици приликом прављења избора, тако и у непрестаној располућености између супротстављених опција, најбоље осликава епски стих: *коме ли се царству приволети?* Дилема се, најчешће, ограничавала на познате стране, Исток или Запад, а могућност сличног бирања постоји и данас са нешто другачијим географским (и другим) оријентирима: европско друштво, америчко друштво или неко треће? Одабирање по принципу *или-или* је незахвално из простог разлога што пристајање уз једну страну носи сукобљавање са другом, те је, можда, одржавање равнотеже у односима *са другима* на начин *и-и*, у нашем колективном искуству представљено двома крунама краља Стефана Првовенчаног, јединствен образац за остварење амбициозног задатка опстанка државне самосвојности и аутентичне културе.

Размештање преко средишњег дела Балканског полуострва, који је спајао Европу и Азију, имало је далекосежне последице на укупан друштвени живот и, посебно, на религијски живот Срба. Стешњени између два супротна утицаја, сукобљеног Истока и Запада, наши преци били су приморани да свој друштвени и културни развој остварују у по-

литичком и *културном пољу*³ које су својатали и Византија и Рим, настојећи да преко религијских утицаја остваре сопствене политичке стратегије. Како је било могуће, у културноисторијском контексту када је на истоку све било грчко, а на западу све латинско, да се оствари широко засновано словенско културно и духовно самосвојно узрастање на Балкану? Несумњив значај у изградњи осећаја народносне самосвојности имали су рад свете браће Кирила и Методија, стварање словенског писма и превођење Светога писма и богослужбених књига на словенски језик. Дубок значај и изванредан утицај на формирање народносне свети у српском народу и ван српских простора оставила су два изванредна догађаја: проглашење српске краљевине (1217. године), чиме је оживотворена државна идеја немањихке династије и добијање самосталности Српске православне цркве (1219. године), која је значила организовање цркве на чијим темељима је настала српска нација.

Поседујући реалну процену смисла догађаја који су се одигравали на Балкану оптерећеном династичким и верским расправама, Свети Сава је ујединио у себи снаге духовног препородитеља и државника. Променљиве политичке односе између Никејског царства и Епирске деспотовине и рђав однос између васељенског патријарха и Охридске архиепископије, која није била само грчка него и *грецизирајућа*, добро уочени од стране Светог Саве, омогућили су му да испослује, од никејског царства и никејског патријарха, као носилаца државног и црквеног легитимитета, стварање аутокефалне српске цркве. Тако је српска краљевина добила самосталну цркву, која је од тада могла деловати на пољу стварања духовног јединства, као једна од најмоћнијих институција у средњовековној српској држави.

Ад. 1. Реинтерпретација односа између средњовековне српске државе и Српске православне цркве ставља нас пред сложен задатак анализирања историјске прошлости, која се временски поклапа са добом *сакупитеља* српске земље, Стефана Немање и његових наследника. Овај временски период успона и пада српске(их) средњовековне(их) државе(а) обележен је напорима Срба да се окупе, да очувају свој народносни простор уклањањем тежњи покрајина ка одвајању и континуираном борбом против спољних непријатеља „и то без једне чврсте средишне власти” (Митровић, 1989: 24), а ови државотворни задаци су остварени захваљујући и утицају Српске православне цркве.

³ „Тај страни утицај на културном пољу прво је био изражен у утицају католичког Рима и православног Цариграда, а што је почело још пре званичне поделе хришћанске цркве. Кад су хришћански мисионари у IX веку почели да шире нову веру код Словена у Подунављу и на Балкану – они са запада на латинском и германском језику, а они из Византије на народном језику, Словени су се изјаснили за хришћанске учитеље са истока. Међу њима и Срби... Ово повезивање нове вере са народом кроз народни језик, а на раселини двају утицаја, значило је полако утапање нове вере у српско народносно биће” (Ј.Митровић /1989/:*Народносна свест у Срба*, Народна књига, Београд, стр. 19-20).

Добар познавалац црквених канона и високе религиозне свести, св. Сава независност православне српске цркве тражи у доба када је Србија већ била краљевина и као таква имала формално право да добије аутокефалну цркву. Изабран и посвећен за првог српског архиепископа, он се нашао пред тешким задатком уређења српске православне цркве и њеног опскрбљивања *законским књигама* и књигама о *исправљању вере*. Под законским књигама, овде, треба разумети *Крмчију*, која је основни законик Српске православне цркве. „То је један од најзначајнијих правних споменика у Европи изван саме Византије, а реч је, наиме, о књизи кормиларења, управљања 'бродом Цркве' (Нојеве лађе) и државе. Та књига садржи и законе државне (зване 'номи') и правила живота у Цркви и односа Цркве према свету и држави (канони), тако да грчки назив Крмчије светог Саве гласи – *Номоканон*” (Видовић, 1997: 19-20). Светосавска Крмчија, као израз светосавске правне свести представља значајан споменик европске правне културе, што је дало за право М. Црњанском да закључи: “У сваком случају, пре него што легенда Савина збрише тезу о некултурности нашег народа у прошлости, откривши сав сјај немањићске културне епохе на Балкану, треба подвући да је крајње време да се збрише туђинска легенда о 'варварству' Словена древних времена” (Црњански, 1988: 10).

Критички преиспитујући однос између Српске православне цркве и средњовековне српске државе, налазимо елементе који упућују на њихову недвосмислену повезаност са византијском културом и цивилизацијом. „Правно уређење српске цркве је конституисано зборником нове, самосталне Савине компилације, *Номоканоном* или *Крмчијом*; са овом кодификацијом византијског права Србија већ на почетку XIII века добија кодекс чврстога правног поретка и постаје правна држава, у коју је уграђено богато наслеђе грчко-римског права. Свети Сава је на тај начин више но било чим другим учинио Србију земљом европске и медитеранске цивилизације” (Богдановић, 1986: 12). Савина кодификација номоканонског права, *Крмчија*, означава прихватање Римског права којим се одваја световна власт од црквеног ауторитета, а правну природу државе брани и сама Српска православна црква у мери у којој је верна светосавском предању. „Српска православна црква има, дакле да чини оно што ће на европском западу – у вековима значајне борбе за инвеституру између световних владара и витезова, с једне стране, и римске епархије (тј. папа), с друге стране – чинити краљеви (најдоследније краљеви енглески и скандинавских земаља): да одриче право цркве на световну власт. Наиме, из тога одрицања је настала у историји и нова, западна цивилизација” (Видовић, 1997: 23). Својим духовним ауторитетом, Српска православна црква се залаже за прихватање Римског права (нпр. у случају мирења браће Стефана Рашког и Вукана Зетског, затим старањем и о државном и о црквеном уједињењу српског народа превладавањем обичајног права). „Црква у Србији није имала претен-

зију на световну власт, па се и њен положај према владару, представнику државе, разликује од положаја цркве на западу. У Србији је црква увек била уз владара и помагала његову борбу против бунтовне властеле” (Богдановић, 1986: 23). Велика је улога вере и цркве у српској држави, те у сагласју са тим Душанов законик почиње одредбом *о хришћанству*: „*Најпре за хришћанство. Овим начином да се очисти хришћанство*”, држећи се пута⁴ Светог Саве који је измирио начело цркве са начелом државе, уклањајући разлоге за сукобе између њих. У основ овог *Законика* је ушла краћа редакција Властарове *Синтагме* у којој је дошла до израза теорија симфоније и саборног уређења цркве, остајући тако на терену црквено-политичке идеологије *Крмчије* Светога Саве. По снази оствареног утицаја *Душанов законик* је постао „оличење појма и закона и законодавства”, који јасно упућује на позицију цркве, као темеља целокупног живота јер је првих 38. чланова посвећено цркви. Цркви је предато на старање духовно благостање друштва. У томе се огледају тежње оновременог свештенства и цара Стефана и његове властеле, да државној власти створе основицу у наслону на православље и у неговању православне вере.

Ад. 2. Расветљавање односа између Српске православне цркве и националног живота Срба, неизоставно мора поћи од аутентичног пута Св. Саве у остварењу намере измирења начела цркве са начелом државе. Посебан однос између цркве и државе је, према бројним ауторима, створио *српску веру*, тј. *национални доживљај* православља. Да ли наглашавање ове националне црте смета чистоти вере и црквеног учења? Посматрајући *нацију* као заједницу људи који говоре истим језиком, који су заједнички проживели политички и културни развој и који су прожети свешћу о узајамној повезаности и посебности у односу на друге друштвене заједнице, а *хришћанство* као религију изабраних, оних који су спремни да доврше процес индивидуализације и постану личности, долазимо у искушење да закључимо како између различитих припадности, тј. између припадности *нацији* и припадности *религији* постоји извесна тензија.

⁴ Мирећи начело цркве са начелом државе свети Сава је пошао *својим* путем: „Св. Сава је при састављању *Крмчије*, ' чинио строги избор између византијских извора. Као строг православац и добар канониста, он је одбацио све изворе, у којима је био остатак јелинске злобе у облику теорије цезаро-папизма, јер ова теорија није одговарала ни догматском ни канонском учењу о епископату, као носиоцу црквене власти, ни политичким приликама Србије, где царска власт у то време још није постојала. Није он прихватио ни теорију *источног* папизма, која такође није одговарала ни догматском учењу о сабору као вишем органу црквене власти, ни канонском учењу о равноправности поглавара аутокефалних цркава, ни, напоследку, положају саме српске цркве, која је имала основни услов аутокефалије – самостални избор својих епископа, услед чега би мешање цариградског патријарха у њене послове било антиканонско” (Ђ. Слијепчевић /1991/: *Исто*, стр. 88).

У западној традицији се сматра да личност настаје из *мислеће индивидуе*, у православној традицији, међутим, негује се схватање да личност настаје *из љубави и односа са другима, из заједнице*. Како православац остварује повезаност с Богом? Преображавањем себе самог у љубави према Богу, у нади да ће задобити милост Божје Благодати, за себе и ближње у окриљу Цркве. Како се поима нација у православљу? Нација је „*саборност једног народа око његове аутокефалне Цркве*“, која оцрквљује и одуховљује свој народ, позива га на покајање, смирује га и, претпоставља се, на тај начин га припрема за успостављање мира унутар себе и у односима са другима. Аутокефалија је изразито *православна категорија*, јер она гради непосредан однос човека према његовој историјској околини, према Божјој творевини и Богу, однос који је много дубљи него номинални однос човјека према јерархији какав имамо у папизму: јер „*народ заједно са црквеном јерархијом своје аутокефалне Цркве јесте сабор звани Црква*” (Видовић, 1997: 100).

Историјски развој Источне цркве ишао је у смеру издвајања и јачања посебних православних цркава, које су по својој организацији народне, тако да јој сваки народ даје нарочите одлике. Добијањем дозволе од цариградског патријарха и византијског цара у Никеји, да се у Србији створи народна, православна црква, са народном организацијом⁵ и службом и књигама на народном језику, започело је стапање православља са српском народносном заједницом у једну целину. Национални доживљај православља, и у том смислу *светосавља*, као „православља у српској редакцији” (Јустин, 1980), није одступање од црквене чистоте православног догматског учења, већ је у сагласју са идејом *јединства у мноштву*, омогућио је православљу да постане пресудан чинилац у формирању свести, морала и погледа на свет у средњовековној српској држави.

Ад. 3. Православна црква у немањихкој држави заузела је место водећег чиниоца духовног и културног живота. Припремни догађаји,

⁵ У покушају да одговори на питање да ли је Српска православна црква била народна само по организацији или и зато што је гајила веру у народносном духу и примила српска народносна својства, Ј. Митровић пише: „при одговору на ово питање историчари се не слажу. Једни мисле да верска припадност не може да има народносне одлике; други мисле да се православна вера у Срба толико упила у душу народа да је постала карактерна црта српске народности. По првима, дакле, црква организационо припада народу, он њом руководи, али му она не одређује народносну својственост; по другима она је организационо народна, а и својом бити *она се спојила са свом народном традицијом* и као таква и по најмодернијим дефиницијама народносне посебности јесте народносна одредница. Тешко би ко могао да у богатим словјевима српског фолклора одреди шта потиче из старе а шта из нове вере, шта из историје и свакодневног живота. Јован Цвијић је овако схватао српску цркву: 'Православна вера је готово изгубила свој догматски, црквени, и примила више *етнички* карактер и тако постала *српска црква*'. Она је била саставни део народног духа, готово исто онако као фолклор” (Ј. Митровић /1989/: Исто, стр. 34 -35).

који су определили такво место цркве у српском народу били су верско просветни рад свете браће Ћирила и Методија, а затим светих Климента и Наума и њихових ученика, после кога долази историјска епоха Саве Просветитеља и династије Немањића.

Пратећи пут унутрашњег живота Српске православне цркве у средњем веку, неопходно је истаћи посебан положај манастира, који су били великопоседници, са гарантованом независношћу и правима добијеним од владарских и властeosких оснивача. Ова материјална независност омогућила је православној цркви да оствари своју духовну и културну мисију, а манастир Хиландар⁶ је главно извориште одакле се крепила духовна Србија. Српско православно монаштво је већ било оформљено, вероватно, под јаким грчким утицајем, али је Свети Сава приступио његовом реорганизовању: написао је *Карејски типик*, као скитски устав и *Хиландарски типик*, устав киновијски и *Студенички типик*. Игумани великих манастира били су чланови *црквених* и *државних сабора*, те се у складу са овом улогом, њиховом избору придавао велики значај што је било пропраћено и законским одредбама. У члану 14. Душановог законика *О игуманима и калуђерима* наређује се – „Игумани да се не збацују без учешћа цркве. Као игумани по манастирима да се поставе добри људи, који ће дом божији подизати”. Живот монаха је био одређен у детаље и типцима: *Типик Светога Саве Освећенога*, који се зове и *Јерусалимски типик* (преведен 1319), *Романов типик* (написан 1331), *Дечански типик* (1335). Духовни живот српских монаха и монахиња у средњем веку састојао се поред личног монашког подвига и бављењем књижевношћу и уметношћу.

Књижевност се код Срба развила у цркви. Стара српска црквена књижевност развила се из старе црквене књижевности, а за њене творце се узимају света браћа Ћирило и Методије, који су извршили први превод црквених књига на словенски језик, и касније, њихови ученици, посебно Климент, епископ словенски. Сматра се да је најстарији споменик српске рецензије црквенословенских књига *Маријинско јеванђеље*, писано глагољицом крајем X века; истим писмом су писани и

⁶ „Сава је са манастиром Хиландаром положио основе средњовековне наше културе. Далеко од тога да буде само једноставни пренос византизма, та култура има, баш од његова времена, своје словенске и српске црте пуне значаја. Његов типик почетак је српске, средњовековне књижевности која је и кроз остале векове у нашој просвећености оставила дубока трага. Сава је оснивалац монашкога реда и манастирских закона у српским крајевима, као законодавац црквени он је и данас у средишту проучавања. У сваком случају, око њега и његовог живота почиње једна велика наша културна епоха која се назива немањићска, али која би се могла звати и светосавска. Његово књижевно дело, као уосталом и књижевно дело краља Првовенчаног, доказују да је Сава добио брижљиво васпитање, од почетка. Културни степен рашког двора, већ у то доба, крајем XII века, висок је и утицао је на цео развитак наше просвећености Средњег века” (М. Црњански: *Свети Сава*, „Драган Срњић”, Шабац, стр. 138).

Зетски апостол из XI века, Гршковићев одломак из *Дела апостолских*, Михановићев одломак *Апостола*. Најзначајнији српски ћирилски споменици су *Мирослављево јеванђеље* (1169-1197), *Вуканово јеванђеље* (1201-1207), *Сврљишко јеванђеље* (1279), *Никољско јеванђеље* (настало крајем XIV или почетком XV века). У овом развојном периоду књижевни рад није био искључиво сведен на преписивање црквених књига, већ је било и у цркви и изван ње, оригиналних књижевних састава, од којих до нас није дошло ништа, а сматра се, да је била развијена и апокрифна књижевност, прожета потпуно религиозним духом.

Са појавом Светога Саве први развојни период српске црквене књижевности се завршава и започиње нови. Његова прва дела су посвећена испосничком и манастирском животу (*Карејски типик*, *Хиландарски типик*, *Студенички типик*, *Устав за држање псалтира*)⁷, да би праву књижевну природу открио тек у својим житијним и песничким саставима (*Житије светог Симеона Немање*, *Служба светом Симеону*, *Писмо игуману Спиридону*). Поменути састави “сваки у своме жанру, стоје на почецима развоја одговарајућих књижевних родова у осамостаљеној српској литератури” (Богдановић, 1986: 20). И поред огромних напора и настојања да организује духовни и државни живот, он, истовремено, својим књижевним радом ствара основицу старе српске књижевности, а укупним књижевним радом створио је *своју школу*. Низ писаца после Светога Саве пише животописе владара и црквених представника, остављајући потоњим поколењима стару биографску књижевност. Стари српски биографи после Светога Саве бавећи се књижевном радом у различита времена и под тежином различитих историјских околности били су окупљени око истородних идеја водилца – развој духовности и развој националне свести.

Код Срба се уметност зачела у цркви и развијала се захваљујући црквеним људима, неимарима и сликарима: развијала се под утицајем два снажна фактора, државе и цркве, остајући у својој основи црквена. Градила је аутентичност на синтези старог и новог, у сусрету оријенталног и византијског са Западом. Само на тај начин је могао да започне нови правац у српској црквеној архитектури изградњом цркве Лазарице (око 1375). Сматра се да је протомајстор Лазарице оснивач једнога новог типа црквених основа у средњовековној црквеној архитектури, који је све до данас, употребљаван на целој територији српске државе, па чак и изван њених граница.

⁷ „По својој природи то су црквеноправна, строго узевши некњижевна дела, али су у њима дошли до изражаја неки моменти од посредног значаја за стварање атмосфере у којој су настајала Савина оригинална и у ужем смислу речи књижевна дела. Сем тога, и ту долазе до светла особине Савинога језика и стила, поготову у оним параграфима који су његова посебна интерпретација или његов самостални додатак” (Д. Богдановић /1986/: „Предговор” у: *Свети Сава сабрани списи*, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд, стр. 14).

И српски сликари, стојећи у тесној вези са православном српском црквом, будући да су највећим делом били монаси, тежили су да нађу сопствени израз, неоптерећен страним утицајима. Развојна линија српског сликарства свакако обухвата *минијатуре*, које су пратиле развој књижевности, а њена два најизразитија представника су *Мирослављево јеванђеље* у XII веку и *Минхенски псалтир* с краја XIV века; затим, црквени живопис у црквама и манстирима, који се дели на неколико школа: најстаријој *рашкој* школи припадају цркве XII и XIII века, блиске „пластичној концепцији античке уметности”, каснијој, *хиландарској* школи припадају сликари из доба краља Милутина, “на којој се осећа утицај минијатура” и *моравска* школа, чији је представник црква Св. Стевана у Крушевцу. Стара сликарска традиција, која је била заједничко остварење надахнутих световњака и свештеника и монаха продужила је да живи и после слома српске средњовековне државе, те је пронашавши препородитељску снагу, изнедрила уметничку школу у манастиру Пећке патријаршије. Тако је уметност следила судбину цркве у чијем крилу је настала.

Кратак приказ односа између државе и цркве, какву је створио и организовао Св. Сава, омогућује да наслутимо шта је био њен основни циљ у социјалној заједници. Ако пажњу са димензије основног начела уздизања у пуноћи Христовој, скренемо на димензију практичног деловања, тј. њених социјалних функција и функција културе, онда се сусрећемо са црквом која је била у служби српског народа и српске државе. Значај стварања самосталне Српске православне цркве, јесте у томе што је „једном за увек прекинута нит по коме се пре туђински интереси могаху, кад год им је годило, преко цркве уплетати у државне послове српске” (Слијепчевић, 1991). Српска црква је, познајући и обједињујући разнородне утицаје у сусретању са другима, непрестано обављала и својеврсну државотворну дипломатску мисију заступајући интересе своје духовне заједнице и државе, али и интересе држава суседа и њихових тежњи за црквеном самосталношћу. Тако је Бугарска остварила црквену аутокефалност захваљујући дипломатској црквено-политичкој мисији Светога Саве.

Стварање националне цркве не треба да се поистовећује са стварањем националне религије, нити ово настојање може да се припише делу Светога Саве: први српски архиепископ је организовао српску националну цркву са намером да свој народ учини достојним чланом православне породице хришћана, а он сам био је прожет духом васељенског хришћанства. Правац деловања цркве Светога Саве не превазилази оквире задате одредбама Епанагоге по којима црква није била подређена држави, нити изнад ње, већ се, у хијерархији, налазила поред ње, самостална, негујући веру. Неговање вере у Српској православној цркви, којој се често приписује одредница *српска вера*, не треба да се схвати као склоност етнофилетизму, напротив, већ као квалитет црквено-организационог устројства, које је имало рафинирани осећај за посебности једног народа,

откривајући их у непосредном додиру са њим, пратећи и проучавајући његове потребе. Тај дух и правац српске цркве, да постане народна, омогућио јој је да се испољи као одлучујући фактор културе у српској средњовековној држави и да је, попримивши њену националну идеју, надживи и очува снагу народа за стварање нове државе почетком XIX века.

Историја Српске православне цркве нераскидиво је повезана са српском државничком традицијом и историјом српског народа, остварујући тако на делу теорију *симфоније* по којој се држава и црква допуњују не борећи се за превласт, што је регулисано правним актом, *Номоканон*⁸, јединим Закоником који је регулисао правни живот и цркве и државе, до проглашења *Душановог законика*⁹. Самосталност Српске православне цркве помогла је јачању државе и нације: црквена аутономија је много допринела самосталном развоју и потпуној независности српске државе. Православне цркве су, иначе, у средњовековним државама својом укупном делатношћу доприносиле и решавању државних и политичких задатака.

Српска православна црква је решавала и социјално-политичке проблеме у српској средњовековној држави, на начин који не даје за право замеркама православљу са Запада, да често подлеже искушењу да побегне из света и да прихвата неку врсту наивног фатализма уздајући се у божанску Промисао. Историја Српске православне цркве у немањићкој држави, али и касније показује нешто сасвим друго: традицију деловања цркве на корист и задовољење потреба народа. Црква је преузела на себе социјално-политичке задатке: брига о народном здрављу, о народној исхрани у време глади, помагање сиромаша и инвалида, брига о удовицама и сирочади, народна просвета – задаци су о чијем се решавању, у средњем веку, бринула црква. Остварујући своју улогу на такав начин православље и православна црква постају део идентитета српског народа.

⁸ Приликом састављања *Крмчије* свети Сава се није руководио логиком компилаторском већ је настојао да одабере изворе који ће одговорити потребама цркве и државе. „Спремајући се за своју нову дужност Свети Сава је марљиво одабирао *оне* законске одредбе, које су највише одговарале потребама државе и народа ... Одбацио је све оно што је подсећало било на цезаропапизам било на источни папизам, јер ни ово није одговарало 'ни догматском учењу о *сабору* као вишем органу црквене власти, ни канонском учењу о равноправности поглавара аутокефалних цркава, ни, напослетку, положају саме српске цркве, која је имала основни канонски услов аутокефалије – самосталан избор својих епископа, услед чега би мешање цариградског патријарха у њене послове било антиканонично“ (Ђ. Слијепчевић /1991/: *Исто*, стр. 191).

⁹ Међусобни однос између цркве и државе, чије је темеље поставио Свети Сава, одолео је потоњим искушењима у XIV веку, када је црквено-политичка идеологија *Крмчије* (идеологија симфоније и саборског црквеног устројства) превагнула над црквено-политичком идеологијом *Синтагме* Матије Властара (идеологије државног тоталитаризма и папистичког устројства цркве), те је у основ *Душановог законика* ушла *краћа* редакција *Синтагме* која је остала на идеји *симфоније* и *саборности*.

Формирање колективног идентитета и његово очување кроз историју, на балканском и српском простору где се секу цивилизацијски лукови и у континуитету трају *етнички* и *идентитарни сукоби* (Хантингтон, 1998), били су увек пред великим искушењем: културни гено-тип народа и геокултурне промене важни су чиниоци настајања одређених облика идентитета, тј. осећаја припадности посебној друштвеној скупуни. После доба средњовековног сјаја, геоисторијска померања су доделила српској држави и њеном народу вишевековно искушење: слом државе; ропство под освајачем и туђинском вером; биолошко трошење виталног језгра народа у непрестаним устанцима против туђинске власти; учествовање у сталним сукобима између Азије и Европе, као помоћно становништво за остваривање интереса страних царстава и његова непрестана инструментализација на послу стварања несавршених граница за туђе интересе; осујећење континуираног културног и духовног развоја. Ако се овим огромним тешкоћама произишлим из констелације односа моћних држава на глобалном плану, које су одређивале судбину *српског питања*, додају и негативни *социо-психолошки* и *културно-морални обрасци*¹⁰ присутни код Срба, није нимало необично што је Српска православна црква преузела активну улогу чувара српске државности и српске културе.

Историјски наметнута улога православној цркви, улога очувања духовног јединства и националне свести Срба, довела је до идентификације српства са православљем. И у тој чињеници не треба тражити, помодно, неку српску нетрпељивост према другим нацијама и другим црквама и верским заједницама. Јер да те нетрпељивости има, како је представљају различити актери на унутрашњој друштвеној сцени, никако не би могло да се догоди да Срби живе у држави у којој трећину грађана не чине Срби, и у којој, неометано трају и делују и друге историјске цркве и верске заједнице. Како данас, тако и раније. Услови дру-

¹⁰ Ове обрасце код Склавина (Срба) запажају византијски аутори. „Из раног средњег века (Псеудо Маврикије, Прокопије Кесаријски: Склавини (Славено-Срби) 'од давнина живе у демократији'. На основи оваквих и сличних извора је у раздобљу романтизма наше историографије продукован политички мит о демократији Срба као о њиховом генеричком својству и неутуђивој вредности културног идентитета. А њега су демистификовала оновремена научна сазнања да се у текстовима Прокопија и његових савременика, категорија *демократија* не употребљава у *античком* њеном значењу: владавина народа и као облик политичког организовања конкретног друштва, већ у *византијском* значењу – као *анархија*, *одсуство законитог поретка* и *својевоље мале групе људи*. То негативно својство вредности и значења колективне културне самосвести није ишчезло ни код савремених Срба и, вероватно, понајвише благодарећи том својству наше националне самосвести још се, извесно, може говорити само о *могућности* јединствене српске државе. За досезање тог циља неопходно је очигледно најпре постићи јединство националне самосвести/идентитета српског народа” (В.Илић /1995/: *Религија и култура*, Просвета, Ниш, стр. 260-261).

штвеног и културног живота на балканском простору непрестано су постављали пред читаве народе, као и појединце проблем *идентитарног одређења* и проблем *проналажења форми међусобног повезивања*. И један и други проблем балкански народи су покушавали да разреше међусобним сукобима, настојећи да задобију наклоност значајних међународних¹¹ инстанци.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Захваљујући констелацији односа на глобалној политичкој сцени у савремености (доминација једне супер силе) и дуготрајној унутрашњој политичкој кризи (доминација снага које нису имале целовиту визију развоја) раздржављени Срби, оптерећени спољним притисцима, чији су главни инструменти *формална демократија* и *теократија људских права*, немају стратегију изласка из дубоке друштвене кризе. Односи између Српске православне цркве и државе у којој Срби живе, не заснивају се више на симфонији: држава и црква се не допуњују, а све због тобожњег страха политичких актера који се боре за превласт, да ће СПЦ угрозити могућност прогресивног развоја друштва залагањем за очување традиционалног обрасца културе, националног и културног идентитета. И Запад у суочењу са православљем и са српским православљем испољава ничим изазвану сумњичавост: у последњој деценији прошлог века и данас још, кажњава Србе за нешто што нису учинили али би, према западној логици, могли да учине.

Различити друштвено-историјски услови су обликовали простор у коме је православље прихваћено, одређујући практичне могућности његовог деловања и облике ширења његових врховних вредности у световној заједници. Опстанак православља је зависио од квалитета сарадње и интензитета сукоба између различитих држава, култура и цркава на традиционално православним просторима, као и од умећа православног цркава да успоставе дијалог са конфесијама које су исказивале претензије да доминирају на овим просторима, као и са верским зајед-

¹¹ „Стран свет и страни политичари обично немају никакво, или имају само слабо знање и искуство балканско. А ако га имају какво-такво, из посебних политичких разлога приказују Балкан увек као разбијен брод, и који још и даље љуља бура неслоге и нетрпељивости, и који неминовно мора да држи неко споља, да не потоне. Стран свет, зато, истиче увек као проблем Балкана само проблем поједине државе балканске, тачно оне која у даном моменту заборавља своје полуострво. На Балкану пак, или се то трпи или се оно заборавља: заборавља да смо целина. А ту заборавност стран свет најбоље зна од свих балканских знања. Изнурује се Балкан као целина а појединости и проблематичности балканске, важне по политику и страног света, називају се свим могућим терминима, само да се не би истакло да су то делови општег проблема и општег идеала балканског” (И. Секулић /2003/: *Балкан*, Алеф, Београд, стр. 26-27).

ницама, које настоје да регрутују вернике у хомогеним православним подручјима. Одржавајући дијалог са значајним актерима на друштвеној сцени, православље је развијало филозофију опстанка. И опстало је, помажући, истовремено, и српском националном бићу да опстане.

Интезивни развој интеркултуралног простора, чији функционирајући оквир представља српско друштво, не би могао подробно да се објасни без истицања улоге православља и улоге Српске православне цркве. Ова два фактора у друштвеном и културном животу српске народносне заједнице, представљају конституишуће чиниоце културног идентитета, то јест, отисак оне матрице према којој се свет поима и на основу које нас свет разуме. Околност да савремено друштво, глобално и српско, карактерише распадање или, бар криза постојећих друштвених и културних институција, традиционалних друштвених и културних форми, као и снажно настојање да се успостави јединствени социо-културни простор, умањују значај историјских религија и традиције. Али ма како се реорганизовао свет, остаће присутна потреба да се човек осећа Човеком, а задовољење те његове потребе омогућава дубока смисленост хришћанства чинећи га спремним за подвиг. И поред утврђене чињенице да у друштву и свакодневном животу појединца све више расте улога технонауке, значај религије је и даље велики, јер повезује појединца са сопственом суштином и пружа могућност приговора друштвеним изазовима и различитим изразима културе.

Литература

- Богдановић, Д. /1986/: „Предговор“ у: *Свети Сава сабрани списи*, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд.
- Буловић, Иринеј/1993/: „Православље, светосавље, духовност“ у: *Шта нам нуди Православље данас?*, Градина, Ниш.
- Видовић, Жарко /1997/: *Суочење православља са Европом*, Светигора, Цетиње.
- Душанов законик /1986/, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд.
- Илић, Веселин /1995/: *Религија и култура*, Просвета, Ниш.
- Јеромонах др Јустин /1980/: *Догматика православне цркве, Књига I*, манастир Трелије код Ваљева, (фототипско издање са првог издања из 1932. године), Београд.
- Калезић, Димитрије/1993/: „Шта нуди православље човјеку данас“ у: *Шта нам нуди православље данас?*, Градина, Ниш.
- Митровић, Јеремија /1989/: *Народносна свест у Срба*, Народна књига, Београд.
- Самарцић, Радован /1994/: *На рубу историје*, БИГЗ – Српска књижевна задруга, Београд.
- Секулић, Исидора /2003/: *Балкан*, Алеф, Београд.
- Слијепчевић, Ђоко /1991/: *Историја српске православне цркве, Књ. I*, БИГЗ, Београд.
- Фројд, Сигмунд /1988/: *Нелагодност у култури*, Рад, Београд.
- Хантингтон П. Самјуел /1998/: *Сукоб цивилизација: и преобликовање светског Поретка*, ЦИД, Подгорица.
- Црњански, Милош /1988/: *Свети Сава, „Драган Срнић“*, Шабач.

THE ORTHODOXY AND SERBIAN SOCIETY**Summary**

The paper proceeds from the conceptual understanding of religion, as a factor of social development and a factor of social and cultural cohesion. The study *Orthodoxy and Serbian society* is trying to determine the place of orthodoxy in the culture of the Serbian society: we are examining the influence of Orthodoxy on the formation of cultural pattern; we pay special attention to the influence of Orthodoxy on the formation of identity in Serbian society, that is description, recognition and explanation of the content and social consequences of their interrelatedness.

In order to determine the influence of the orthodoxy on the Serbian society, we pay special attention to: (a) relationship between the Orthodox Church and Serbian State in Middle Ages, (b) relationship between the orthodoxy and national life of Serbians, (c) spiritual and cultural meaning of Serbian Orthodox Church in Serbian State in Middle Ages.

Key words: Orthodoxy, church, values, identity, social development